Людмила Лущик

НА ОСЯЙНИХ ВЕРШИНАХ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО, засланий 1847 року у солдати з забороною писати і малювати, був варварськи відірваний од культурного життя Росії, України і Західної Європи.

Щоденник Шевченка, в цілому скупий на скарги, лише частково свідчить, якими жахливими були умови життя письменника у засланні, де мідний чайник вважався розкішшю побуту, коли загубити або зламати складаний ніж означало нещастя для людини, бо дістати його або купити навіть за великі гроші було абсолютно неможливо в киргизьких степах.

«...В продолжение этих десяти лет я видел даром то, что не всякому и за деньги удается видеть... Одно воспоминание о прошедшем и виденном в продолжение этого времени приводит меня в трепет»[1],—писав Шевченко у щоденнику.

До фізичних і моральних страждань поета приєднувалося також духовне страждання людини високого інтелекту, позбавленої друкованого слова.

Шевченко неодноразово звертається до своїх друзів з проханням надсилати йому книжки.

Незважаючи на заборону, Шевченко читав надзвичайно багато, згадував і записував прочитане раніше. Його записи свідчать, що він був талановитим читачем, який мав свої оригінальні судження, не схилявся перед літературними модами, не захоплювався сенсаціями. Читаючи класику, він намагався також якомога ширше обізнатися з сучасною йому літературою, не задовольняючись при цьому поверховими, розважальними творами.

Саме в цей найважчий період життя — у засланні — Шевченко виявляє свої різнобічні інтереси і знання. Російські повісті, «Журнал» і листування свідчать, що він цікавився питаннями географії, геології, педагогіки, історії, філософії. В них він виступає як знавець образотворчого, музичного і театрального мистецтва.

Поет був також уважним читачем, знавцем і критиком зарубіжних літератур — від античної до сучасної.

Велике місце в творчості Шевченка посідає антична міфологія і література (він був знайомий також і з індійською міфологією: в щоденнику знаходимо, наприклад,

---

[1] Т. Шевченко. Повне зібрання творів в 10 т. К., Вид-во АН УРСР, т. 5, стор. 4. Далі будуть посилання в тексті на це саме видання.

імена Ману, Вішну), з якою великий письменник познайомився значною мірою в Академії художеств через образотворче мистецтво.

Шевченко надавав великого значення античності. «Теперь только я совершенно понял, как необходимо изучение антиков и вообще жизни и искусства древних греков», — каже герой повісті «Художник» (т. 4, стор. 168).

Сторінки творів його рясніють іменами міфологічних богів і героїв, згадками про міфологічні образи і теми. Вживанням їх письменник не прагнув продемонструвати свою ерудицію. Вони допомагали йому яскравіше висловити думку, надати їй образності, поглибити характеристику героїв.

Образами Зевса і Юпітера Шевченко в своїх творах картав Миколу І. У повісті «Наймичка», описуючи повернення жниць з поля, Шевченко називає Лукію, обрану жінками царицею жниць, Цererою. Герой повісті «Варнак», старий величної зовнішності, міг би бути моделлю для гомерівського Нестора, на думку Шевченка. Настю з повісті «Близнецы» він порівнює з мармуровою Пенелопою. В картинах природи Шевченко неодноразово вдається до образів Феба і Фетіди. Подружжя Прехтелей («Прогулка») і подружжя Зигмонтовських (щоденник) Шевченко доречно називає Телемоном і Бавкідою. Батальйонного командира там же він називає «тучегонителем Кронионом». Про свої життєві труднощі періоду заслання поет образно каже: «Неумолимая Немезида преследует меня на каждом шагу».

Часто згадується в Шевченковій прозі улюблений ним Прометей, який був генільно інтерпретований в написаній ще до заслання поемі «Кавказ» і став неперевершеним за революційною силою образом у світовій літературі.

Інколи міфологічні образи служать для поета засобом створення напівжартівливого епістолярного стилю. У листі до М. О. Осипова від 20/V 1856 р. читаємо: «...хотя вы и променяли лиру на меч и лучезарного Феба на мрачного Арея, но невинная слабость задумчивых поклонников муз — рассеянность — осталась при вас» (т. 6, стор. 109—110).

З усіх письменників старогрецької літератури найбільшу увагу Шевченка привернув Гомер — в цьому виявився високохудожній смак українського поета.

У листах до Лизогуба і Лазаревського від 1847 р. Шевченко просить надіслати йому «Одіссею» в перекладі В. А. Жуковського (відому йому ще до заслання), а в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» вказує, що читав «Іліаду» в перекладі Гнєдича.

Значення Гомера Шевченко вбачає в тому, що він є «праотцом эпической поэзии». У повісті «Капитанша» Шевченко називає його «великим слепцом Хиосским».

Ознайомившись з епосом Гомера, Шевченко порівнює його творчість з творчістю українських лірників. В «Прогулке...» від імені Дармограя він, прослухавши українського лірника, дає його виконанню найвищу оцінку: українські народні пісні та думи не тільки не нижчі, а навіть вищі за старогрецькі, а лірники і кобзарі — це Гомери.

«...Все они (тобто українські історичні думи — **Л. Л.**) так возвышенно-просты и прекрасны, что если бы воскрес слепец Хиосский да прослушал хоть одну из них от такого же, как и сам он, слепца, кобзаря или лирника, то разбил бы вдребезги свое лукошко, называемое лирой, и поступил бы в михоноши к самому бедному нашему лирнику, назвавши себя публично старым дурнем. Увы! теперь я себя так назвать должен. Во-первых, за то, что хотел подражать, а во-вторых, за то, что не знал, кому подражать. А где причина этой несамосознательности, этой безнравственной несамосознательности? Известно где, в школе. В школе нас всему, совершенно всему научат, кроме понимания своего милого родного слова» (т. 4, стор. 238—239).

Цілком зрозуміло, що «лукошко», «михоноша», «старий дурень» — це жарт Шевченка. Зате друга частина його роздумів, де йдеться про порівняння Гомера з українськими кобзарями, має серйозний, принциповий зміст: ствердження необхідності національної самосвідомості, гордості, любові до рідного слова, протест проти сліпого схиляння перед чужою культурою, — думка, що завжди була поетичним credo Шевченка.

Шевченко добре знав римську літературу.

Герой повісті «Близнецы» Сокира був, каже автор, латиністом, елліністом і гебраїстом. Він і семінарист Степан Левицький, учитель Зосими і Савватія, читають в оригіналі Тіта Лівія і «Енеїду» Вергілія. В листі Савватія до рідних згадується «Енеїда», примірник якої латинською мовою він одержав як нагороду за успішність в гімназії.

Сокира, як любитель-пасічник, захоплювався «Георгіками» Вергілія, який присвятив розділ цієї поеми бджільництву.

В «Близнецах» Шевченко позитивно відгукується на травестійну обробку П. Гулака-Артемовського 3-ї оди Горація з 2-ї книги до Квінта Деллія — «До Пархома Ів,— отже, Шевченко знав оригінал.

Згадує Кобзар і байкаря срібного періоду римської літератури Федра. Поет був, мабуть, обізнаний з його творами, переклади яких не задовольняли його: один з героїв повісті «Капитанша» читає байки Федра в поганому перекладі, як розповідає письменник.

Своє знайомство з Сошенком Шевченко неодноразово називав «Овідієвим перетворенням» (наприклад, в автобіографічній повісті «Художник»). У студії Брюллова були популярні поеми Овідія «Метаморфози», і, звичайно, Шевченко їх читав також.

Особливу увагу Шевченка привернув до себе Овідій тому, що доля римського поета-вигнанця була схожа на його власне життя і породжувала симпатії до латинського письменника. Тими ж мотивами, до речі, викликана цікавість і любов до Овідія Пушкіна, ті зворушливі рядки, які Пушкін присвятив Овідію у поемі «Цыганы».

Але, порівнюючи своє життя з долею Овідія, Шевченко цілком справедливо вважав, що його покарання було значно жорстокіше, витончене «цивілізацією» XIX ст. Це порівняння у Шевченка набуває особливо важливого значення, бо воно сповнене ненависті до російського самодержавства. Власне, і саме порівняння потрібне поету, як сам він визнає, не для того, щоб поставити себе поряд з Овідієм, а щоб порівняти варварство і жорстокість дохристиянської доби з варварством XIX ст.

«Август-язычник, ссылая Назона к диким гетам, не запретил ему писать и рисовать,— пише Шевченко в щоденнику.— А христианин Николай запретил мне и то и другое. Оба палачи. Но один из них палач-христианин!..» (т. 5, стор. 12).

Ще раз згадує Шевченко Овідія у листі до М. О. Осипова від 20.V 1856 р., описуючи ті нелюдські умови, в яких він жив у засланні, своє варварське оточення, що складалося з брутального офіцерства, п'яниць і гуляк, здичавілих од муштри, бійки, голоду, спеки і холоду аральських степів солдат.

«...Боже вас сохрани и во сне увидеть такое нравственное безобразие человека,— пише Шевченко про своє оточення.— Геты, между которыми на берегах Дуная влачил остаток дней своих Овидий Назон,— наисовершеннейшее создание всемогущего создателя вселенной,— были дикие варвары, но не пьяницы, а окружающие меня — и то и другое» (т. 6, стор. 111).

Отже, звернення Шевченка до образів Гомера і Овідія, як і до інших письменників далекого минулого, було не випадкове.

У повістях, щоденнику і листах Шевченко виступає також як знавець літератури середньовіччя і Відродження.

Талановитого Тараса, героя повісті «Музыкант», Шевченко називає міннезінгером XII ст., виявляючи цим обізнаність з рицарською поезією і її співцями. Герой повісті «Варнак», широко освічена людина, любив читати італійських поетів Боккаччо, Аріосто, Тассо.

З усіх письменників цієї епохи Шевченко вирізняє Данте і Шекспіра, імена яких особливо часто зустрічаються в його творах. Увага до цих титанів світової літератури, глибокі думки про їхню творчість, влучні характеристики, окремі зауваження свідчать, що вони були улюбленими письменниками Шевченка. Цей факт є ще одним доказом високохудожнього і ідейного чуття українського поета, оскільки Данте і Шекспір справді є вершинами літератури доби феодалізму і Відродження.

Нема сумніву, що Шевченко добре знав творчість Данте, його «Божественну комедію», переклад першої частини якої («Пекло») російською мовою з'явився 1842 р. У вірші Шевченка «Іржавець» (1847), спрямованому проти російського самодержавства, знаходимо рядки про жахливу кріпосницьку дійсність:

...Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.

(т. 2, стор. 26).

Можливо, що на створення ще 1844 р. поеми «Сон», підзаголовок якої «Комедія», якоюсь мірою вплинула «Божественна комедія» Данте.

Те, що Кобзар знав «Божественну комедію» і життєвий шлях Данте, особливо переконливо доводить його проза 50-х рр.

У повісті «Музыкант» свого супутника під час відвідин поміщика-іменинника оповідач «Божественную комедию» он наизусть читал»,— розповідає Шевченко про варнака. неодноразово називає Вергілієм.

Увагу Шевченка привертає героїчне життя Данте, і він неодноразово в щоденнику і листуванні захоплено каже про нього, «останнього поета середньовіччя і в той же час першого поета нового часу», за визначенням Енгельса.

В листі до О. М. Бодянського з заслання від 15.XI 1852 р. Шевченко пише: «...Покойный Данте говорит, что в нашей жизни нет горьшего горя, как в несчастии вспоминать о прошлом счастье. Правду сказал покойный флорентинец, я это на себе теперь каждый день испытываю» (т. 6, стор. 71).

У листі до Бр. Залеського від 3/VII — 15/IX 1856 р. читаємо: «Агата имела неосторожность попрекнуть меня своими благодеяниями, и я отряхнул прах от ног моих и повторяю слова великого флорентинского изгнанника:

Горек хлеб подаяния
И жестки ступени чужого крыльца»
(т. 6, стор. 117).

Мудрість Данте Шевченко так близько бере до серця тому, що доля італійського поета схожа була на його власну, причому своє становище він вважав гіршим.

Дізнавшись про своє звільнення із заслання і дозвіл приїхати до столиці, Шевченко в листі від 9/I 1857 р. до А. І. Толстої, яка відіграла визначну роль у цьому звільненні, пише: «Дант Алигьери был только изгнан из отечества, но ему не запрещали писать свой Ад и свою Беатриче... А я... я был несчастнее флорентинского изгнанника, зато теперь счастливее счастливейшего из людей!» (т. 6, стор. 125).

Цю саму думку висловлює Шевченко в щоденнику, порівнюючи свою долю з Данговою. «Флорентинская республика — полудикая, исступленная средневековая христианка, но все-таки, как материальная христианка, она поступила с своим строптивым гражданином Дантом Алигьери» (т. 5, стор. 12).

Т. Шевченко вважав найстрашнішою з деспотій усіх віків деспотію російського самодержавства, зокрема Миколи I, тобто «христианина девятнадцатого века».

Багато важив для Шевченка й Шекспір, інтерес до якого пов'язаний із зверненням українського письменника в 40-х роках до драматургії.

Саме в той час, коли Шевченко працював над своїми драмами, виходить зібрання творів Шекспіра у перекладі російською мовою М. Х. Кетчера (1841 р.), з яким, до речі, Шевченко особисто познайомився після заслання.

З цього часу Шевченко починає читати і вивчати Шекспіра. З листування з Костомаровим, Лизогубом і Лазаревським дізнаємося, що Шевченко протягом свого нелегкого життя тричі втрачав книги улюбленого драматурга і тричі благав своїх друзів дістати твори Шекспіра і надіслати йому. Шекспір був для нього такою ж необхідністю, як фарби. Переїжджаючи з місця на місце, він зберігав, як найдорожчий скарб, примірник творів Шекспіра (лист до Костомарова від 1. II 1858 р. з Н. Новгорода, в якому Шевченко просить свого друга купити йому твори Шекспіра і віддати їх переплести).

У своїх спогадах про Шевченка М. Савичев пише, що, відвідавши поета в Новопетровському укріпленні, він знайшов у нього полицю з книжками. Взявши одну з них, він побачив, що це історичні драми Шекспіра в перекладі Кетчера.

Майстерність Шекспіра була для Шевченка мірою художньої досконалості. Захоплений повістю Марка Вовчка «Інститутка», він назвав свою літературну доньку за її талант Шекспіром.

Знайомство в Петербурзі 1858 р. з актором-трагіком Айрою Олдріджем дало Шевченкові змогу побачити справді високохудожнє відтворення шекспірівських образів на сцені.

Висока оцінка акторської майстерності Олдріджа в листі до М. С. Щепкіна від 6/XII 1858 р. засвідчує не тільки те, як глибоко розумів Шевченко театральне мисте-

цтво, а й інтерес його до творчості Шекспіра, з драматургією якого він був грунтовно обізнаний: «У нас тепер африканский актер чудеса виробляє на сцене. Живого Шекспіра показує» (т. 6, стор. 188).

К. Ф. Толстая-Юнге, дочка віце-президента Академії художеств Ф. П. Толстого, який зіграв вирішальну роль у поверненні Шевченка із заслання, у своєму щоденнику записала, що Шевченко разом з її родиною бачив «Отелло» і «Короля Ліра» з Олдріджем у головних ролях. З її записів про враження Шевченка від вистав і його реакцію на гру Олдріджа видно, що український письменник тонко розумів шекспірівські образи. «Готический старик», — сказав він про Ліра у виконанні Олдріджа.

Можливо, бачив Шевченко і «Гамлета» у виконанні вітчизняних акторів М. С. Щепкіна і П. А. Каратигіна: в повісті «Прогулка...» він згадує «потрясающий финал», як він каже, цієї трагедії. Згадка про чарівника Просперо в цій же повісті говорить про знання романтичної драми Шекспіра «Буря».

Характерно, що у Шевченка абсолютно немає згадок про класицизм XVII ст. Цей факт не випадковий. Література французького класицизму, як ідеологічний вираз політики абсолютизму, була чужою революціонеру-демократу, ворогу монархії Шевченкові. Крім того, в епоху боротьби за реалізм і народність літератури, коли творив Шевченко, естетика класицистичного напрямку відійшла в минуле, втративши свою актуальність.

Але з літературою XVIII ст., відомою як література просвітительства, Шевченко був глибоко обізнаний. Думки його про твори різних країн, різних напрямків, письменників різноманітних політичних і літературних поглядів ще раз вражають тонким художнім смаком, влучними характеристиками.

Шевченко добре знав твір Даніеля Дефо «Робінзон Крузо», якому він надавав великого виховного значення. У повісті «Художник» герой пропонує наївній і неосвіченій дівчині прочитати серед інших книжок «Робінзона Крузо» — книгу, яку Шевченко називає «бессмертным творением».

В одному з листів до родича Шевченко настійно пропонував читати Дефо. «Посилаю Рузі не всеобщую историю, а «Робінзона Крузо»; для языка це буде лучче»,— писав Шевченко в одному листі (т. 6, стор. 196). «Для Прісі єсть у мене гостинець, та нехай перше прочитає добре «Робінзона Крузо»,— писав він в іншому листі (т. 6, стор. 207).

Як розповідає Шевченко в автобіографічній повісті «Художник», він з метою оволодіння епістолярним мистецтвом звернувся до роману Річардсона «Кларісса Гарлоу». Цей прозаїк досить поміркованих поглядів у літературі англійського просвітительства набув великої популярності, змалювавши у творах простих людей. Але вже сучасники Річардсона помітили наївність його позитивної програми, обов'язкове торжество добропорядності у фіналах його творів.

Тонко розуміючись на мистецтві, Шевченко негативно оцінив манеру Річардсона. «Я недавно (собственно для писем) прочитал «Клариссу», перевод Жуль Жанена, и мне понравилось одно предисловие переводчика, — пише Шевченко. — А письма такие сладкие, такие длинные, что из рук вон. И как это достало терпения у человека написать такие бесконечные письма? А письма из-за границы мне еще менее понравились: претензии много, а толку мало. Педантизм и больше ничего» (т. 4, стор. 176).

Знаменно, що ця оцінка випередила падіння слави Річардсона, творчість якого тепер має, по суті, лише історико-літературну цінність.

Читав і знав Шевченко англійських письменників-сентименталістів. У повісті «Художник» тій самій дівчині друг Шевченка, художник Штернберг, пропонує подарувати «весьма моральную» книгу — «Векфільдський священик» Гольдсміта. Шевченко згадує про добрий переклад і привабливе видання цього твору. В одному з листів до Бр. Залеського 1854 р. Шевченко згадує Юнга, порівнюючи свої нескладні, як він каже, нічні думи з славетною тоді поезією «Нічні думи» Юнга.

Одним з найулюбленіших письменників Шевченка був народний поет Шотландії Роберт Бернс.

Під час роботи над «Гайдамаками» Шевченко, як каже він сам, звертався до «Енциклопедичного лексикону» Плюшара (1836), в якому була стаття і про Бернса. Цілком імовірно, що на цю статтю Шевченко звернув увагу і зацікавився шотландським співцем.

А в 1847 р., задумавши друге видання «Кобзаря», Шевченко написав до нього передмову, де порушив питання про справжню народність літератури, виступив проти фальсифікації цього поняття. Критично ставлячись з цього погляду навіть до Котляревського, Гулака-Артемовського та Квітки-Основ'яненка, які, на думку Шевченка, зображували народ нібито «збоку», він тут же визначив Р. Бериса як поета «великого і народного».

Щоб дати цю вичерпну і точну оцінку творчості Бериса, визначити суть його поезії у зв'язку з розглядом питання народності, Шевченко не міг задовольнитися чужими словами. Для цього треба було безпосередньо знати поезію Бериса, що вийшла в 30—40-х роках у перекладах Курочкіна, Михайлова, Вейнберга.

Шевченко, як і інші великі письменники першої половини XIX ст., зокрема Пушкін, захоплювався поемами Оссіана, вважаючи їх справжніми зразками шотландської народної творчості і не знаючи про підробку Макферсона.

У листі до Бр. Залеського з Новопетровського укріплення від 6/VI 1854 р. він пише: «Не забудь выписать Оссиана, он, кажется, есть в французском переводе. Ты теперь его с наслаждением прочитаешь» (т. 6, стор. 89).

Ця симпатія до Оссіана, як і до Р. Бериса, пов'язана з загальним інтересом Шевченка до виявів народності у творчості різних письменників.

Одним з найцікавіших зауважень Шевченка про твори іноземних літератур є несподівана на перший погляд оцінка листування «фернейського мудреця» Вольтера з Катериною II. В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» оповідач Дармограй це листування, яке йому купив наївний Трохим, прямо називає «дрянь».

Цей різкий і прямий вирок не був результатом неповаги до Вольтера або недооцінки його прогресивної діяльності і творчості. Український революціонер-демократ, селянин, що пізнав весь жах кріпацтва, борець проти російського самодержавства цілком логічно і вірно засуджує гру Катерини, володарки мільйонів кріпаків, в просвічену монархію. Як відомо, Катерина, листуючись з Вольтером, називаючи його своїм учителем і на словах погоджуючись з його просвітительською програмою, зміцнювала кріпосництво в Росії. А коли у Франції розпочалася 1789 р. буржуазна революція, вона зреклася свого захоплення Вольтером, зарахувавши його до «напівмудреців».

Все це тонко розумів Шевченко і тому засудив саму ідею «просвіченого абсолютизму», висловив сумнів щодо можливості впливу філософів на монархів. Ця оцінка Шевченка збігається з думками про Вольтера Пушкіна, який критично ставився до французького філософа і письменника.

Визначне місце в колі інтересів Шевченка посідає німецька література XVIII ст. Український письменник добре знав творчість Гете і Шіллера (відомо, що твори Шіллера він мав в особистій бібліотеці, а «Розбійників» бачив на сцені); різноманітні згадки і зауваження про них є в повістях «Художник», «Прогулка...», щоденнику і листуванні.

Шевченко високо оцінює славетного «Фауста» Гете, якого він прочитав у перекладі Губера. У повісті «Художник» йдеться про те, що фінал першої частини «Фауста» читав сам перекладач у присутності Жуковського, Брюллова і Вієльгорського. «Впечатление было полное», — пише Шевченко (т. 4, стор. 127). Саме ця, мабуть, сцена справила на Шевченка найбільше враження: у щоденнику він зауважує, що рекомендував К. Піуновій включити її до свого репертуару, міркував, як актрису треба одягти «відповідно до місця і часу».

Цілком зрозуміло, що Шевченка, у творчості якого значне місце посідала тема скривдженої дівчини-покритки, у «Фаусті» зацікавив передусім образ Маргарити-Гретхен, у ролі якої йому й хотілося побачити Піунову.

Називаючи Гете «мудрецом», Шевченко, однак, не бере на віру всі його афоризми, відомі вислови, а вдумується в них, робить свої зауваження. Так, наприклад, він із схваленням записує в повісті «Близнецы» (правда, вільно) відомі слова з «Фауста»: «Жизнь коротка, а наука вечна». А поряд з цим критичні роздуми Шевченка викликають слова Гете: «Надеждою живут ничтожные умы».

Записи в щоденнику про славетну «Нічну пісню мандрівника» свідчать, яким тонким цінителем лірики Гете був Шевченко.

Мабуть, з усіх письменників XIX ст. Шевченко найчастіше згадує в повістях, щоденнику і листах основоположника західноєвропейського історичного роману Вальте-

ра Скотта. На перший погляд може видатися, що ставлення Шевченка до нього було суперечливе. На початку повісті «Музыкант» він дещо іронічно згадує англійського романіста.

Шевченко досконало знав творчість В. Скотта, його біографію, йому була відома пристрасть письменника до далеких прогулянок пішки з метою вивчення рідної шотландської природи, старовини і народної творчості. Ця особливість англійського романіста споріднювала Шевченка з ним. «... Я, как Вальтер Скотт, перевесил кожаную сумку с карандашами и бумагой через плечо и, вооружась походною дубиной, отправился к пруду и мельницам»,— пише Шевченко в повісті «Прогулка...» (т. 4, стор. 248).

Тільки на підставі повісті «Художник» можна уже стверджувати, що Шевченко прочитав повністю твори В. Скотта, що були в бібліотеці Брюллова. Він розповідає про читання вголос з Брюлловим і Штернбергом романів «Замок Кенільворт», «Перт-ська красуня», «Квентін Дорвард» та інших, висловлює свої думки і враження щодо прочитаного з позицій демократа, народного письменника.

«Недавно мы прочитали «Вудсток» Вальтера Скотта,— розповідає він.— Меня чрезвычайно заинтересовала сцена, где Карл II Стюарт, скрывающийся под чужим именем в замке старого баронета Ли, открывается его дочери Юлии Ли, что он король Англии, и предлагает ей при дворе своем почетное место наложницы. Настоящая королевская благодарность за гостеприимство...» (т. 4, стор. 151).

В «Прогулке...» згадується образ шотландського королівського жебрака, якого жваво, на думку Шевченка, змалював Вальтер Скотт у романі «Антикварій».

Отож Шевченко високо оцінював літературну майстерність В. Скотта — «великого шотландця». Але, обстоюючи реалістичні погляди на літературу і мистецтво, Шевченко негативно ставився до крайнощів романтичних художніх засобів, до зовнішньої, декоративної романтики, якою подекуди надмірно захоплювався В. Скотт.

Сам Шевченко, висловлюючи і втілюючи в художній практиці принципи реалістичної естетики, як відомо, не цурався і романтики. Про це свідчать не тільки його ранні твори, а й повісті, навіть листи, в яких знаходимо окремі романтичні прийоми: романтичні пейзажі, мрії про «темную тень широковетвистой, мрачной, как дума Оссиана, ели» і т. п.

Романтизм у творчості Шевченка мав революційний характер, тому і в зарубіжній літературі його приваблював прогресивний романтизм, як наприклад В. Скотта. Проте він гостро заперечував творчість реакційних романтиків та всіляких епігонів у романтизмі.

Шевченко не визнавав А. Радкліф — представницю «готичного» роману «таємниць і жахів» (про обізнаність з її творами свідчить вказівка на роман «Ліс, або Сен-Клерське абатство» в повісті «Музыкант»). Псевдоромантикою він вважав творчість О. Дюма-батька, Шатобріана, Ежена Сю.

У повісті «Близнецы» читаємо:

«Чтобы избежать оригинальности, которою так любят щегольнуть юные повествователи наших дней и которые, возлюбя всем сердцем и всем помышлением французские уродливые повествования, наперерыв подражают им и в простоте юного и уже отчасти растерзанного сердца верят, что они оригинальнее самого полубога А. Дюма (блаженны верующие, я же неверующий Фома), начну старыми словесы повествование мое тако» (т. 4, стор. 14).

Далі дається дотепна, нищівна оцінка російських послідовників «полубога» О. Дюма, зокрема Р. М. Зотова і його роману «Никлас — Медвежья Лапа».

Шевченко негативно ставився до романів Ежена Сю. Герой повісті «Несчастный» — неук, що не знає «Мертвых душ» Гоголя, але добре обізнаний із Сю. А в щоденнику Шевченко уже розкриває причину свого негативного ставлення до цього письменника. Обурений моральною деградацією молодої людини, Шевченко запитує: «Где и когда успел он так глубоко заразиться всеми гнусными нравственными болезнями? Нет мерзости, низости, на которую бы он не был способен. Романы Сю с своими отвратительными героями — пошлые куклы перед этим двадцатилетним извергом» (т. 5, стор. 18).

Визначним за глибиною думки є лист Шевченка з Новопетровського укріплення (від 9/I 1857 р. до А. І. Толстої), де він згадує Шатобріана, главу реакційного романтизму першої половини XIX ст., апологета режиму реставрованих Бурбонів і дворян-

ського-католицької реакції 20-х рр. Виявляється, що Шевченко знав його творчість, зокрема «Замогильні записки» і «Аттала».

Шевченко висміює претензійне, аристократично-снобістське тлумачення поняття щастя. З приводу слів Шатобріана, що «справжнє щастя недорого коштує, а дороге щастя — погане щастя», Шевченко зауважує: «Бедный! Малодушный вы шевалье де Шатобриан де Комбур!» (т. 6, стор. 125).

Український поет-демократ каже далі, що смерд і аристократ-педант не можуть порозумітися, і називає подібні «оригінальні» твердження Шатобріана базіканням.

Великий інтерес Шевченка викликають зарубіжні прогресивні романтики. З щоденника, наприклад, видно, що Шевченко знав творчість Байрона, зокрема його поему «Дон-Жуан» (її, до речі, Пушкін вважав вершиною творчості Байрона).

А. Чужбинський у спогадах про Шевченка стверджує, що поет читав Байрона в перекладах російською і польською мовами і розумів його велич. «Зная Байрона лишь по нескольким русским переводам, Т. Г. художническим чутьем угадывал великость мирового поета»[1].

Найбільше з творчості Байрона подобалося Шевченкові прощання Чайлд-Гарольда з батьківщиною, справді чудові рядки — один з шедеврів світової лірики. Туга за батьківщиною і водночас ненависть до британської деспотії з величезною емоційною силою вкладені в цих строфах англійського поета-бунтаря, відповідали настроям українського письменника.

Але особливий інтерес Шевченка викликав польський романтизм і взагалі польська література, яку він читав в оригіналі.

Інтерес цей пояснювався гарячим співчуттям українського поета до польського національно-визвольного руху.

Герой повісті «Художник» був здивований, не знайшовши в бібліотеці свого знайомого поляка Демського творів польських письменників, крім томика Міцкевича лубочного познанського видання. «Неужели он не любил своей родной литературы? Не может быть», — пише Шевченко (т. 4, стор. 190).

Найбільше Шевченко уподобав Міцкевича, Богдана Залеського і Антонія Сову (псевдонім Е. В. Желіговського).

А. Чужбинський пише, що Шевченко добре знав польську мову і любив Міцкевича. «Он... к Мицкевичу чувствовал какое-то особенное влечение»[2],— пише мемуарист. Чужбинський і Шевченко вдвох читали в оригіналі «Дзяди». Подобалися Шевченкові переклади Міцкевича з Байрона, і він часто читав напам'ять рядки з «Мандрування Чайлд-Гарольда» польською мовою.

Рукопис поеми «Кавказ» через М. Савича він переслав Міцкевичу, котрий і одержав його в Парижі.

Шевченко перекладав Міцкевича українською мовою, як згадує Чужбинський, і деякі вірші були дуже вдалі. Як відомо, 1939 р. знайдено і вперше опубліковано Шевченків переспів з Міцкевича російською мовою «Песня караульного у тюрьмы».

В одному невідомому рукописі перекладів двох сонетів Міцкевича російською мовою з архіву біографа Шевченка М. Чалого рукою Шевченка невірна назва сонету «Американские степи» виправлена на «Аккерманские степи»[3].

Питання «Шевченко і Міцкевич», звичайно, складніше і глибше. Ще І. Франко перший вказав на роль Міцкевича у формуванні Шевченка. Є. П. Кирилюк накреслює обсяг творів Шевченка, в яких можна виявити єднання Шевченка з Міцкевичем. Він каже про зв'язок романтичних творів Шевченка з поезією Міцкевича, зокрема балад «Причинна», «Тополя», «Русалка» з баладами Міцкевича, поеми «Перебендя» з «Дзядами», баладою «Дудар» і піснею вайделоти з «Конрада Валленрода» (до речі, лист Шевченка до Бр. Залеського від 10/II 1857 р. свідчить про інтерес українського поета до пісень вайделоти), поеми Шевченка «Сон» з «Дзядами». Академік О. І. Білецький відкидає можливість учнівства Шевченка у польських поетів, навіть Міцкевича. Він вважає, що, можливо, лише раз муза Шевченка зустрілася з музою Міцкевича, і це позначилося на поемах «Сон» і «Великий льох».

Але якщо в творчому розвитку Шевченка навіть і мав місце деякий ідейно-худож-

[1] А. Чужбинский, Воспоминания о Т. Г. Шевченко, СПб, 1861, стор. 12.
[2] Там же.
[3] Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, К., 1959.

ній вплив Міцкевича, творчість українського поета була цілком оригінальною. Суть творчого зв'язку Шевченка і Міцкевича полягає не в спільних темах, образах і мотивах, а в спільних умовах миколаївської дійсності, яка формувала обох поетів, в схожості біографій, в однаковому ставленні їх до самодержавної Росії.

Крім Міцкевича, Шевченко добре знав творчість двох інших прогресивних романтиків — Юзефа-Богдана Залеського і Антонія Сови — першого свого перекладача, з яким він затоваришував в Оренбурзі. З листа Шевченка до Бр. Залеського від 6/VI 1854 р. видно, що він одержав надіслані йому Бр. Залеським твори Сови і Богдана Залеського.

В ряді листів до Бр. Залеського Шевченко однаково високо оцінює і переклади, і оригінальні поезії Сови, як він каже, «прекрасные сердечные стихи». Особливо сподобалися Шевченкові «Експромт» і вірш «Два слова», ідея якого «возвышенно прекрасна и так просто высказана».

Про те, наскільки тонко розумів Шевченко польську поезію, свідчить той аналіз перекладу вірша «Два слова» Сови російською мовою Плещеєва, який містить лист до Бр. Залеського від 9.X 1854 р. Шевченко зазначає, що Плещеєв точно передав ідею поезії Сови, але перекладові бракує краси оригіналу.

Взаємна любов поетів увічнена у поезіях «До брата Тараса Шевченка» Желіговського і «Посаджу коло хатини» Шевченка, присвяченій Сові.

Про твори Богдана Залеського Шевченко пише: «Милого Богдана я получил с сердечной благодарностью и теперь с ним не разлучаюсь; многие пьесы наизусть уже читаю, одно иногда сердце тяготит — некому слушать, некому передавать той прелести, которую заключает в себе поэзия, а одному тяжело носить этот избыток возвышенных божественных идей» (т. 6, стор. 90).

Приязнь Шевченка і Залеського була взаємною. Залеський пізніше написав вірш «Тарасова могила», в якому висловив кращі почуття передової польської громадськості до її українського побратима.

Відомо, що серед інших польських письменників читав поет і З. Красинського, але консерватизм романтики Красинського, його містицизм і вороже ставлення до національно-визвольного руху не могли викликати схильності Шевченка, який, говорячи про сучасну йому польську літературу, обминає це ім'я.

Імпонувала Шевченкові творчість поета-романтика і драматурга Теодора Кернера, борця за єдність Німеччини, що 22-річним юнаком загинув у боротьбі проти Наполеона. У повісті «Художник» згадує він «Історію життя і мандрувань Христофора Колумба» одного з перших романтиків в американській літературі Вашінгтона Ірвінга.

Шевченко дуже цікавився і добре знав творчість своїх сучасників, зарубіжних письменників-реалістів 30—50-х рр. Він читав і поважав популярну тоді в Росії Жорж Санд. Дивним може здатися на перший погляд те, як Шевченко порівняв Марка Вовчка з Жорж Санд, захопившись творчістю української письменниці. Як згадує біограф Шевченка М. Чалий, Шевченко сказав одного разу, що Жорж Санд «і в кухарки не годиться» Марку Вовчкові.

Цей різкий вислів пояснюється тим, що поет бачив ідейну перевагу спрямованих проти кріпацтва творів Марка Вовчка перед ліберальними поглядами Ж. Санд в її соціальних романах і селянських повістях з їх сподіваннями на філантропію, мирну ліквідацію суспільних суперечностей, з ідеалізацією селянського життя.

Знав Шевченко також Бальзака, Діккенса, зокрема романи «Життя і пригоди Ніколаса Нікльбі» і «Давід Копперфільд», про які він згадує у своїй художній прозі.

Надзвичайне захоплення поета-бунтаря викликали демократичні поети-республіканці, співці революцій 1830 і 1848 рр. П'єр-Жан Беранже і Огюст Барб'є.

Шевченко добре знав Беранже в перекладах поета революціонера-демократа М. С. Курочкіна. В листі до М. М. Лазаревського з Н. Новгорода поет просить надіслати йому поряд з Шекспіром пісні Беранже в перекладі М. С. Курочкіна. В щоденнику Шевченко дуже часто згадує про Беранже, який був розрадою йому у тяжкі роки заслання. «В прошлом году получалась здесь комендантом «Библиотека для чтения». Бывало, хоть перевод Курочкина с Беранже прочитаешь,— все-таки легче станет»,— записує Шевченко 1/VII 1857 р. (т. 5, стор. 29).

Шевченко переписує в щоденник ті пісні Беранже, які йому найбільше припали до серця. Уже в Петербурзі він переписує «Навуходоносора» Беранже в перекладі

Курочкіна — сатиричну пісню, яка не могла бути надрукованою в Росії і поширювалася в рукописі.

Тонкий критик і знавець літератури, Шевченко, проте, до Беранже ставився критично. Він бачив відмінність між зрілими віршами-сатирами Беранже проти реакції Бурбонів, липневої монархії і ранніми, позбавленими соціальних питань піснями анакреонтичного, еротичного і вакхічного змісту.

Велике враження на Шевченка справив Барб'є. Як розповідає він у щоденнику, 2/IX 1857 р. на пароплаві Сапожников голосно прочитав вірш Барб'є в перекладі Бенедиктова «Собачий пир» (в оригіналі — «Розподіл здобичі»). Захоплений цією чудовою поезією, він записує «Собачий пир» до щоденника і дає високу оцінку роботі Бенедиктова: «После прочтения перевода был прочитан подлинник, и общим голосом решили, что перевод выше подлинника. Бенедиктов, певец кудрей и прочего тому подобного, не переводит, а воссоздает Барбье. Непостижимо! Неужели со смертию этого огромного нашего Тормоза, как выразился Искандер, поэты воскресли, обновились. Другой причины я не знаю» (т. 5, стор. 84).

Ясно, що український поет-революціонер, який закликав: громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру, — був захоплений революційною пристрастю поезії Барб'є з її образами розлютованої народної юрби, вуличного бою, переляканих панків, а особливо образом Свободи — у вигляді прекрасної, могутньої жінки.

Наведеними іменами зарубіжних письменників і оцінками їхньої творчості не обмежуються знання Шевченка в галузі зарубіжних літератур. Не ставлячи перед собою спеціального завдання викласти свої думки і враження щодо зарубіжних літератур, Шевченко, природно, багато чого і не записав.

Будучи знайомим з В. О. Жуковським, Шевченко, безперечно, не міг не знати його перекладів поезій Шіллера, Уланда, Соуті, В. Скотта, Бюргера, Байрона, Т. Мура, Грея та інших, не міг не зацікавитися португальським письменником Відродження Камоенсом — героєм однойменної драматичної поеми Жуковського. Перекладачем Байрона на російську мову був земляк Шевченка Маркевич. Поет Козлов, з яким був особисто знайомий Шевченко, грунтовно знав англійських, французьких, італійських, польських поетів. Журнали 30-х рр. «Библиотека для чтения», «Отечественные записки», які читав Шевченко, багато уваги приділяли перекладній літературі.

Художня проза Шевченка, «Журнал» і листування свідчать, що великий український письменник не стояв осторонь від загальносвітового культурного руху, він був широко обізнаний з світовою наукою, літературою і мистецтвом.

Лише повість «Художник», що писалася уривками в Новопетровському укріпленні 1856 р., красномовно доводить, яку скарбницю знань, вражень, думок зберігала пам'ять Шевченка у найтяжчих умовах життя.

Сократ, Бекон, Монтескьє, Кант — у філософії, Галілей, Гумбольт — у природознавчих науках; історики Геродот, Гіббон, Мішо і Шамполіон; Фідій, Мікеланджело, Рафаель, Тіціан, Корреджо, Гвідо Рені, Торвальдсен, Рубенс, Ван-Дейк, Пуссен, Канова — в образотворчому мистецтві; Гайдн, Бетховен, Моцарт, Доніцетті, Белліні, Мейєрбер — у музиці; Гомер, Вергілій, Горацій, Овідій, Данте, Шекспір, Свіфт, Гете, Шіллер, Байрон, Вальтер Скотт, Міцкевич, Діккенс, Беранже — у літературі — ось далеко не повний список тих великих діячів світової зарубіжної культури, які складали світ інтересів Шевченка.

Ця широка ерудиція великого Кобзаря ще раз спростовує буржуазно-націоналістичну брехню про нібито «малоосвіченість» Тараса Шевченка, про «стихійність його таланту» і його «убогу селянську музу».

Найголовніше в оцінках і судженнях Шевченка про світову культуру, зокрема літературу, — це те, що він, характеризуючи різні літературні явища, творчість письменників, окремі твори, давав їм точну і вірну оцінку, жодного разу йому не зрадило почуття високої ідейності, народності і справжньої художності. Критичні зауваження Шевченка про твори світової літератури, його думки і враження збігалися з прогресивною думкою його сучасників: Пушкіна, критиків революціонерів-демократів Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова і інших.

На цій підставі можна говорити про Т. Г. Шевченка як про оригінального і тонкого знавця і критика зарубіжних літератур.